

Krajinárske a historické aspekty zmien laznickej kultúrnej krajiny na príklade katastrálneho územia obce Hrušov v okrese Veľký Krtíš

Hanušín, J., Lacika, J.: Landscape and Historical Aspects of Scattered Settlement Cultural Landscape Changes – Example of the Hrušov Cadastral Area in the Veľký Krtíš District. *Životné prostredie*, 2018, 52, 4, p. 233 – 240.

The scattered settlement landscape is a specific type of cultural landscape with a relatively low degree of transformation of the original natural landscape. Herein, we present reflections on the concept of cultural landscape in general and the specifics of a scattered settlement cultural landscape. Further, we use the example of the natural background and the cultural and political context of the Hrušov village to analyse the development of a cultural landscape with a large system of scattered settlements. Unlike most other scattered settlements inhabited by immigrants, the Hrušov scattered settlement was colonised by original local people. Analysis at this locality shows that they occur more frequently on less dissected plains despite their greater distance from the centre. The morphology of the terrain also determines the shape and character of the road network in these settlements, and their presence for long distances along roads influences the number and character of morphological barriers that must be overcome.

Key words: cultural landscape, scattered settlement, landscape transformation, road network, Hrušov (Veľký Krtíš district)

Rozptýlené (roztratené, kopaničiarske, laznicke) osídlenie je v slovenských Karpatoch významným spoločensko-kultúrnym javom. Obce s výskytom rozptýleného osídlenia zaberajú asi 10 % rozlohy územia SR. Človek a príroda tu vytvorili špecifický systém väzieb, kultúrnu krajinu s nízkou mierou pretvorenia pôvodnej prírodnej krajiny. V roku 1991 bolo na Slovensku 166 obcí s rozptýleným osídlením, v ktorých žilo na kopaničiach asi 140 tis. ľudí (Spišiak, 1998). V druhej polovici 20. storočia, a najmä po roku 1989 v súvislosti so spoločenskými a hospodárskymi zmenami, nastala výrazná transformácia rozptýleného osídlenia, ktorá v rôznej podobe a intenzite pokračuje do súčasnosti. Rozptýlené, tzv. laznicke osídlenie v hontianskej obci Hrušov (okres Veľký Krtíš) je geneticky odlišné od iných areálov laznickeho osídlenia na Krupinskej planine (obr. 1 a obrázok na str. 1 obálky). Na rozdiel od väčšiny z nich, ktoré vznikli osídľovaním „zvonka“, prisťahovalcami z iných regiónov, hrušovské lazy vznikli osídľovaním „zvnútra“, boli založené miestnymi obyvateľmi.

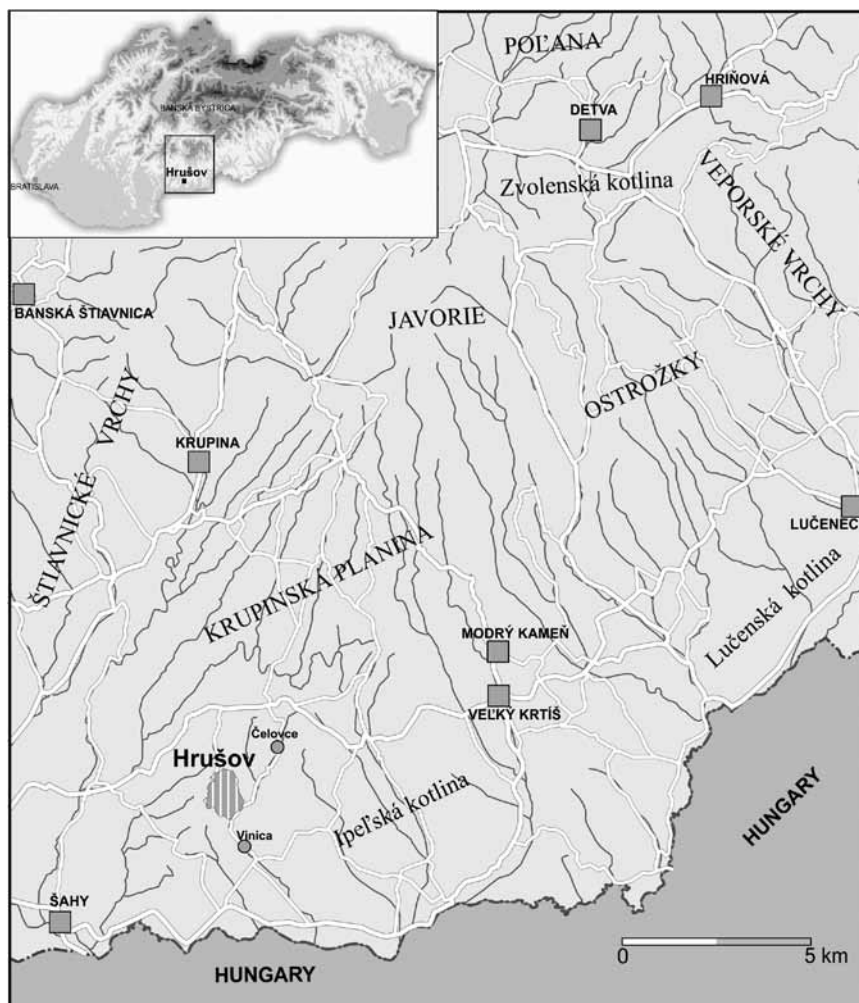
Cieľom príspevku je náčrt vývoja krajiny s rozptýleným osídlením (KRO), ktorú vnímame ako špecifický druh kultúrnej krajiny. Vychádzali sme z dvoch základných metodologických okruhov. Prvým je podrobný terénny výskum spojený s detailným mapovaním analyzovaných fenoménov (priestorového rozšírenia rozptýlených sídel, ich veku a stavebného vývoja, spôsobu využívania, dostupnosti atď.), druhým je zhromažďovanie a následné spracovanie

všetkých dostupných historických prameňov o predmetnom území so zvláštnym zreteľom na kartografické a iné grafické podklady vstupujúce do komparácií so súčasným stavom vývoja laznickej krajiny predmetného územia. Zaujímavé poznatky priniesla aj etnológmi často a úspešne využívaná tzv. kolektívna pamäť, ktorá je v prípade Hrušovčanov veľmi hlboko vžitá, a preto využiteľná.

Kultúrna krajina – teoretické východiská

Väčšina definícií chápe kultúrnu krajinu ako produkt ľudskej činnosti, ako pôvodnú prírodnú krajinu premenenú činnosťou človeka. Vzniká pridaním externej energie (človekom, spoločnosťou) do prírodnej krajiny, pričom jej vlastnosti sú determinované množstvom, charakterom a časovým režimom pridanej (pridávanej) energie. O zásadnom význame činnosti človeka pri vytváraní kultúrnej krajiny svedčia aj ďalšie termíny akceptované v tomto zmysle – antropogenizovaná, humanizovaná, reálna, súčasná, geografická alebo druhotná štruktúra krajiny a pod.

Napriek zdanlivo jednoduchému, priamočiaremu vzťahu krajina – človek nie je vymedzenie pojmu kultúrna krajina jednoznačné. Jeho obsah je rôznorodý, často protirečivý, termín sa v mnohých prípadoch používa voľne, čo vedie k nedorozumeniam a terminologickým nejasnostiam. Niektorí autori (napr. Fowler, 2001) dokonca hovoria o kultúrnej krajine ako o zvláštnom termíne s neurčitým obsahom.

Obr. 1. Poloha katastrálneho územia Hrušov na Krupinskej planine.

Za hlavný zdroj nedorozumení a rozporupnosti v chápaní a interpretácii slovného spojenia *kultúrna krajina* sa považuje sémantický rozpor v samotnom chápaní pojmu *kultúra*. Pre geografov a krajinárske orientovaných odborníkov je kultúrna krajina prírodná krajina zmenená človekom, kladie sa tu dôraz na funkčnosť krajiny, resp. jej zmeny. Pre niektorých autorov (napr. Munárriz, 2011) je kultúrna krajina synonymom akejkoľvek kultúrnej nadstavby, kultúrneho dedičstva premietnutého do krajiny, kde sa kladie dôraz skôr na jej estetický resp. nehmotný rozmer.

Krajina s rozptýleným osídlením ako špecifický typ kultúrnej krajiny

KRO má v rámci typológie kultúrnej krajiny (chápanej ako premena pôvodnej prírodnej krajiny človekom) špecifické postavenie. Fenomén rozptýleného osídlenia je v našej odbornej literatúre pomerne široko spracovaný. Prvé významné práce na túto tému, ktoré používali primárne geografický, resp. krajinár-

sky prístup, vznikli v druhej štvrtine minulého storočia a položili základ výskumu rozptýleného osídlenia na Slovensku (napr. Janšák, 1929). V ďalšom období sa problematikou rozptýleného osídlenia z geografického aspektu zaoberali napr. Verešík (1974), Lukniš (1980), Lauko (1985), Huba (1989, 1990), Spišiak (1998), Petrovič (2005) a i. Popri geografoch a krajinárskych ekologoch sa na výskume rozptýleného územia podieľali aj etnológovia, historici či architekti.

Hrušovská krajina je predmetom mnohých výskumov a štúdií, akými sa nemôžu pochváliť ani iné oveľa väčšie obce. Z početných prác, ktoré sa venovali priamo Hrušovu alebo blízkeho regiónu, spomenieme napr. práce Botíka (1980, 2014), Bradu, Brloša (2013), Bradu a kol. (2014), Hanušina, Laciku (2017a, b), Laciku, Hanušina (2018), Švecovej (1984, 1988).

Čím intenzívnejšie sú jednotlivé zložky krajiny premenené, tým je krajina viac skultúrnena v zmysle premeny. KRO je prevažne málo premenená, prírodné zložky sú často v pôvodnom stave. Z hľadiska gradientu úprav (zmien) krajiny podľa Formana,

Godrona (1993) môžeme KRO zaradiť do kategórie území s najnižším stupňom premeny obrábanej krajiny. KRO je syntézou sídelnej a poľnohospodárskej funkcie krajiny, pričom ani jedna z nich nedosahuje vysokú intenzitu. KRO vznikla v marginálnych podmienkach na okraji ekumény, rozptýlené osídlenie predstavovalo väčšinou extrémny a núdzový sídelný prejav (Huba, 1989). V minulosti, a do istej miery aj v súčasnosti, predstavovala typ krajiny spoločensky izolovanej, uzavretej, ale energeticky a hmotne do veľkej miery sebestačnej. S technickým a spoločenským rozvojom sa tento stav postupne menil, izolovanosť sa vďaka rozvoju mobility zmenšovala, ale vzhľadom na nárast materiálnych potrieb obyvateľov, ktorí sa snažili vyrovnať životnou úrovňou a materiálnou spotrebou obyvateľom kompaktných sídel, materiálna i energetická sebestačnosť klesala. V období socializmu nastal z rôznych dôvodov odliv obyvateľov z oblastí rozptýleného osídlenia do miest. Príčiny a dôsledky tohto javu popísali viacerí autori (Huba, 1990; Omasta, 2011). Časť domov v rozptýlených

sídlach sa menila na rekreačné objekty, s čím súvisel občasný (najmä víkendový) pobyt obyvateľov miest, ktorí boli nositeľmi zmeny tradičného spôsobu života i vzhľadu KRO (fenomén chalupárstva).

Pri porovnávaní energetickej efektivity KRO a klasickej poľnohospodárskej krajiny s kompaktným osídlením v podmienkach slovenských Karpát je korektné porovnávať tieto krajinné typy v rovnakom čase, na približne rovnakom stupni potenciálne dosiahnuteľnej dostupnosti infraštruktúry a vybavenosti v danom období. KRO v porovnaní s klasickou poľnohospodárskou krajinou s kompaktným osídlením vykazovala väčšinou menej priaznivé ukazovatele. Paradoxne potreba externej energie nevyhnutnej na fungovanie KRO je v súčasných podmienkach vyššia ako pri klasickej poľnohospodárskej krajine s kompaktným osídlením. Vyplýva to z lokalizácie KRO vo vyšších polohách s vyššou energiou reliéfu (potreba obrábania strmších polôh, vyššie nároky na protieróziu ochranu) a nižším príkonom slnečnej energie (menšie výnosy – na ich udržanie, resp. zvýšenie treba viac pridanej energie, vyššie nároky na vykurovanie domov). Poloha bližšie k rozvodu v horných častiach povodí limituje dostupnosť vodných zdrojov, čo si veľakrát vyžaduje vyššie energetické nároky na jej získavanie a čistenie. Takisto systém osídlenia (malé zhľuky domov s nízkym počtom obyvateľov rozptýlené na veľkej ploche s nízkou hustotou obyvateľov v porovnaní s kompaktnými sídlami) podmieňuje vyššiu finančnú a technickú náročnosť a nižšiu prevádzkovú efektívnosť infraštruktúry (výstavby ciest, rozvodov elektrickej energie, vody, odkanalizovania, resp. čistenia odpadovej vody). Ak teda zväzíme na jednej strane nízku intenzitu funkcií (poľnohospodársku – meranú napr. výnosmi – a sídelnú – meranú napr. počtom bývajúcich obyvateľov a štandardom bývania podľa vybavenosti infraštruktúrou a pod.) a na druhej strane potrebu vysokých energetických vstupov, vidíme, že z hľadiska klasického hodnotenia je súčasná KRO málo efektívny energetický systém. Zároveň však treba dodať, že z hľadiska udržateľnosti a sebestačnosti je tradičná KRO efektívnejšia ako tradičná vidiecka krajina s kompaktným osídlením. Tri základné prírodné zdroje – voda, pôda, biomasa – sú tu vzhľadom na nízku potrebu, vyplývajúcu z malého počtu obyvateľov i spôsobu života, dostupné väčšinou v dostatočnom množstve v bezprostrednom okolí. Nízke nároky na ich využitie v minulosti zabezpečovali relatívne prijateľné, aj keď skromné živobytie. KRO v čase svojho vzniku a rozkvetu predstavovala v podstate negatívny zásah do prírodnej krajiny (odlesnením, zornením, výstavbou domov, terénnymi úpravami a pod.), ktorá vzhľadom na svoju polohu a vlastnosti jednotlivých zložiek patrila k citlivejším krajinným typom. Stáročným obrábaním a kultiváciou sa tu však vytvorili funkčne a vizuálne jedinečné

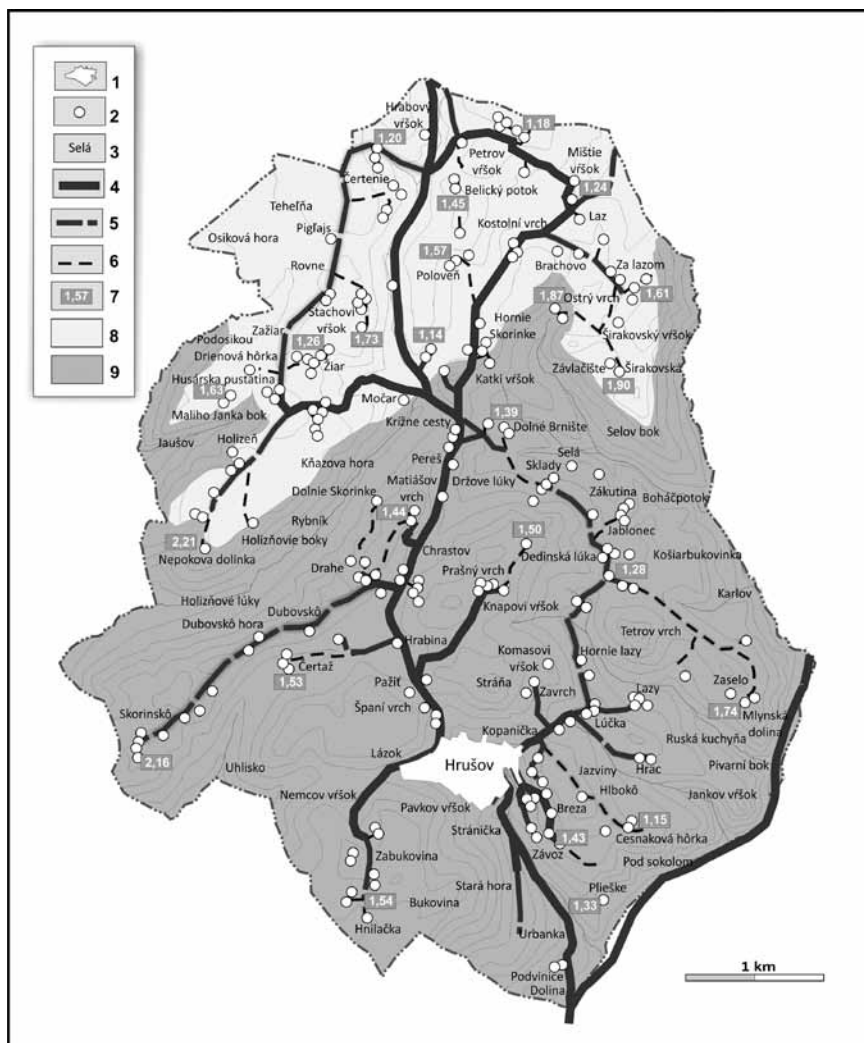
typy kultúrnej krajiny, v ktorých sa prirodzene spájajú historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny (Huba a kol., 1988; Špulerová a kol., 2017) s obytnými a hospodárskymi budovami, sieťou ciest a inými hmotnými prvkami nepoľnohospodárskej krajiny. Čoraz vzácnejšie zvyšky takýchto typov kultúrnej krajiny si zasluhujú našu pozornosť a ochranu, navyše, ak sú aspoň čiastočne funkčné a produkčné do dnešnej doby. Jedným z území, ktoré spĺňajú tieto danosti je aj katastrálne územie obce Hrušov v okrese Veľký Krtíš.

Prírodná krajina Hrušova

Históriu vývoja prírodnej krajiny možno sledovať do obdobia, v ktorom sa formovali jej najstaršie prvky. Obvykle sú nimi horniny vytvárajúce jej geologické prostredie. Sú fosílnymi abiotickými prvkami formujúcimi sa v iných morfogenetických a morfoklimatických podmienkach, aké panujú v súčasnej prírodnej krajine. Ako pasívne prvky s ukončeným vývojom ovplyvňujú krajinný charakter cez svoje štruktúrne a litologické vlastnosti. V prípade študovaného územia je to komplex vulkanicko-sedimentárnych hornín vytvorených v spodnom bádene. Na juhu Krupinskej planiny sú zastúpené rôzne typy pyroklastík, najmä tuftické piesky a brekcie, vytvorené v prostredí neogénneho subtropického mora (Konečný a kol., 1983). Postupne sa vytvoril výrazne planinový typ krajiny Krupinskej planiny na nekrasovom geologickom podloží. Podľa Hanušina, Laciku (2017a) je práve takéto geomorfologické prostredie hlavným determinantom diverzity ostatných prvkov miestnej prírodnej krajiny a následne do veľkej miery ovplyvňuje aj charakter miestnej kultúrnej krajiny.

Krupinská planina je spolu so severnejšie ležiacim pohorím Javorie pozitívnu vulkanickou morfoštruktúrou, ktorá sa prejavuje ako výrazná prírodná bariéra medzi Juhoslovenskou kotlinou a kotlinami Slovenského stredohoria. Táto morfológická bariérovosť sa javí ako faktor, ktorý limituje socioekonomické aktivity a ovplyvňuje povahu a vývoj kultúrnej krajiny v tomto prírodnom prostredí. Členenie juhovýchodnej časti Krupinskej planiny na geomorfologické podcelky Dačolomská planina a Modrokamenské úboče (Mazúr, Lukniš, 1978) sa prenáša do typologickej duality prírodnej krajiny modelového územia. Pre oba podcelky je charakteristický kontrastne odlišný typ prírodnej krajiny (obr. 2).

Severná časť územia patriaca do Dačolomskej planiny je typickou nekrasovou planinou s menej dynamickými morfometrickými parametrami reliéfu. Dominantnou geomorfologickou formou je planinová plošina, preto sme daný typ prírodnej krajiny označili ako plošinový (Hanušín, Lacika, 2017b). V severnejšie ležiacich častiach Krupinskej planiny je podstatne

Obr. 2. Priestorové rozmiestnenie sídel a ciest v katastrálnom území Hrušov z roku 2010. Zdroj: Hanušín, Lacika (2017a)

Vysvetlivky: 1 – intravilán obce, 2 – sídlo (laz), 3 – chotárný názov podľa Botíka (2014), 4 – lokálna cesta s asfaltovým povrchom, 5 – udržiavaná spevnená chotárná cesta k lazom, 6 – neudržiavaná cesta alebo chodník k lazom, 7 – koeficient predĺženia, 8 – plošinový typ prírodnej krajiny, 9 – úbočový typ prírodnej krajiny

viac diferencovaná hlbšie zarezanými dolinami, ktoré majú miestami kaňonovitý charakter. Dolinová sieť na území hrušovského chotára je menej rozvinutá, doliny nezasahujúce ďaleko dovnútra planiny nie sú tak hlboko zarezané. Relatívny výškový rozdiel medzi plošinou a dnom doliny nepresahuje 100 m. Plošinové časti planiny s nízkym stupňom rozčlenenia reliéfu ležia v nadmorských výškach 425 až 500 m, vyznačujú sa chladnejším podnebí, nízkym zastúpením lesných plôch a nižšou úrodnosťou pôd typu kambizemí. Plytké doliny vhlbené do planinových plošín majú menej priaznivé geomorfologické podmienky na rozvoj hospodárskych aktivít, preto je tu vyššie zastúpenie lesných plôch, depresná poloha zlepšuje mikroklimu, lepšie chráni krajinu pred silnými vetra-

mi. V plošinovom type prírodnej krajiny sa lepšie rozvinul laznícky typ kultúrnej krajiny.

Južnejšia časť územia je súčasťou Modrokamenských úbočí s odlišným typom prírodnej krajiny, ktorý sme nazvali úbočový krajinný typ. V dynamickejšom geomorfologickom prostredí prechodnej zóny medzi plošinami Krupinskej planiny a Ipeľskou kotlinou sú jednotlivé prvky prírodnej krajiny pestrejšie a heterogénnejšie. Nadmorská výška areálov tohto krajinného typu je v rozpätí od 200 do 521 m. Úbočový typ prírodnej krajiny má viacero subtypov poskytujúcich odlišné prírodné prostredie. Nachádza sa v ňom intravilán hromadnej dediny Hrušov s poľnohospodárskym zázemím (záhrady, sady, vinohrady), ako aj menšia časť lazov. Pozitívnym faktorom prírodného prostredia úbočí je prevaha svahov orientovaných smerom do Ipeľskej kotliny, na ktorých sú pomerne priaznivé mikroklimatické podmienky miestami umožňujúce pestovanie viniča hroznorodého. V početnejšie zastúpenom lesnom prostredí v nižších polohách dominujú cervo-dubové lesy, vyššie rastú dubovo-hrabové lesy a len najvyššie ležiace polohy majú podhorské bukové lesy.

Špecifikom prírodnej krajiny chotára Hrušova sú pôdorysné vlastnosti hydrologickej, resp.

hydrogeomorfologickej siete, ktorá je na rozdiel od chotárov iných obcí na Krupinskej planine z tohto aspektu nehomogénna, nepatrí jednému dominantnému povodiu. Je dezintegrovaná do viacerých partiálnych povodí tokov prameniáčich v chotári alebo jeho blízkom okolí, čo má výrazný dopad na vývoj a rozloženie sídelno-komunikačnej siete lazníckej krajiny Hrušova. Najväčšiu plochu odvodňuje potok Olvár prameniáci tesne za severnou hranicou chotára. Samotná obec Hrušov sa vytvorila v pramennej časti jednej z bočných dolín Veľkého potoka s priaznivejšími geomorfologickými parametrami. V nižšej časti sa reliéf doliny výrazne dynamizuje, čo pre dedinu predstavuje dobrú prirodzenú obranu zo strany Ipeľskej kotliny.

Kultúrno-historické aspekty geografickej polohy modelového územia a vývoj poľnohospodárskej kultúrnej krajiny

Transformácia kultúrnej krajiny na území modelového územia katastra obce Hrušov sa pravdepodobne začala už v neolite, jej aktérmi mohli byť prví pastieri a roľníci, po ktorých sa v lokalite Zabukovina našli orbou obnažené archeologické artefakty. Nájdené črepy patrili eneolitickému sídlisku zaradenému do obdobia bádanskej kultúry, rozvíjajúcej sa okolo roku 3000 pred n. l. (Brada, Brloš, 2013). Presnejší rozsah a charakter tejto krajinnej transformácie nie sú známe. Viac-menej v hypotetickej rovine zatiaľ zostávajú aj úvahy o vzhľade miestnej krajiny počas stredoveku. Opierajúc sa o strohé a v podstate nepriame historické pramene sa dá predpokladať, že stredoveké osídlenie sa sústreďovalo do severnej časti chotára. Plošinový typ prírodnej krajiny na severe poskytoval priaznivejšie podmienky na poľnohospodárske aktivity ako členitejší juh, kde sa rozprestierala prírodná bariéra okrajových úbočí nekrasovej planiny s úzkym prielomom cez dolinu Veľkého potoka dovnútra planiny.

Predpokladá sa, že dnešná obec Hrušov existovala už pred rokom 1272, z ktorého je dochovaná prvá písomná zmienka o sídle s názvom *Hrusso* (Botík, 2014). Spolu s prvým trvalým osídlením tu vznikala kultúrna krajina – sídlo Hrušov a obrábaná (poľnohospodárska) krajina v jeho zázemí, ktorá sa postupne rozširovala najmä na sever, kde boli najvhodnejšie podmienky na poľnohospodárstvo. Zakladatelia sídla pri jeho lokalizácii zohľadnili aj výhodnú mikroklimatickú a obrannú polohu – ploché dno rozlohou nevelkého prírodného amfiteátra, kde je dnes najstaršia časť obce. Od západu, severu a východu ho chráni vyšší reliéf vytvárajúci závetrie voči chladným vetrom, ktorý nie je až taký strmý, aby znemožňoval prístup na hospodársky využívané planinové plošiny. Na južnej strane malej kotlinky sa nachádza nižšie ležiaci reliéf zvažujúci sa strmším zalesneným svahom k ústiu hlbokkej doliny Veľkého potoka do Ipeľskej kotliny. Popri hlbokom a úzkom záreze Hrušovského potoka v príkrom svahu vedie stará prístupová cesta do obce Vinica, zabezpečujúca spojenie Hrušova s kotlinou. Geomorfologické parametre terénu umožňovali kontrolu a účinnú obranu tejto komunikácie pred prípadným útokom nepriateľa zo strany kotliny.

Niektoré pramene udávajú na území hradného panstva Litava sídlo s názvom *Japronc*. Podľa podobnosti s pomenovaním lazníckeho sídla Jablonec sa mohlo nachádzať v plošinovej časti hrušovského chotára (Botík, 2014). Pravdepodobne zaniklo ešte pred koncom stredoveku, zatiaľ čo stredoveké sídlo *Hrusso* na mieste intravilánu dnešného Hrušova prežilo až do súčasnosti.

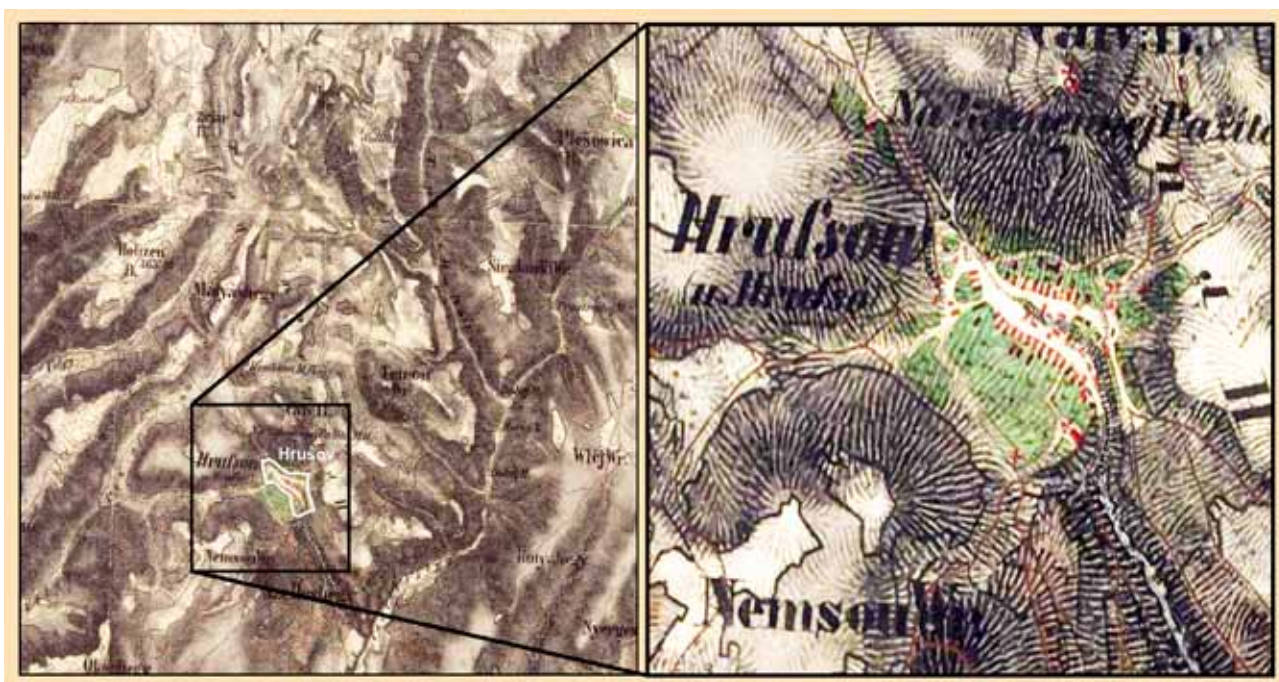
V Hrušove nebolo sídlo žiadneho zemepanského rodu, napriek tomu v západnej časti chotára vlastnili pozemky majiteľa Bzovickeho panstva. Pôdu v strednej časti vlastnila Ostrihomská kapitula a vo východnej sedliacki poddaní (Botík, 2014). Od stredoveku až do polovice 19. storočia sa uplatňovalo trojpoľné poľnohospodárstvo, ktoré pretrvalo ešte niekoľko desaťročí aj po zrušení poddanstva v Uhorsku v roku 1848. Orná pôda a pasienky sa získavali klčovaním a vypaľovaním lesov. Botík (2014) analyzoval túto významnú premenu prírodnej krajiny na kultúrnu na základe výskumu pôvodu chotárnych názvov s kultúrno-historickým obsahom. V hrušovskom chotári identifikoval názvy Holizeň, Čertaž a Čertenia, indikujúce miesta, kde sa pôda získavala klčovaním, chotárny názov Žiar vznikol tam, kde sa odlesňovalo vypaľovaním. Popol spáleniska sa využíval ako hnojivo vylepšujúce úrodnosť polí. Chotárny názov Poloveň sa viaže na žiarovisko, na ktorom sa do novej pôdy siala kríženina ovsa a jačmeňa nazývaná poloveň. Zaujímavá je genéza slova laz. Podľa Podoláka (2008) v pôvodnej podobe nemala väzbu na roztratené sídla, ale na získavanie pôdy na úkor lesa. Bola synonymom slova rúbanisko. Názvy Lazy a Za lazom v hrušovskom chotári treba chápať v pôvodnom zmysle slova. Pre hospodárske stavby a neskôr aj sídla v extraviláne Hrušovčania pôvodne používali slová staje (maštale) a pajty (stodoly). Podľa Švecovej (1979) sa hontianske roztratené sídla začali nazývať lazmi až koncom 19. storočia pod vplyvom staršej podpolianskej lazníckej oblasti.

Výrazné zmeny vo vlastníctve pôdy a následne aj v charaktere krajinnej pokrývky podmienila komasácia – scelovanie pôdy, kedy vznikli ďalšie veľkostatky, najmä v reliéfovo najpríhodnejších severných častiach chotára. Proces komasácie v Hrušove skončil v roku 1869 (Brada a kol., 2014). Veľkostatkári zväčša neboli z rôznych dôvodov schopní obrábať svoje pozemky, ktoré sa po častiach postupne cez priekupníkov dostávali do rúk drobným miestnym roľníkom. Tento proces prebiehal koncom 19. a začiatkom 20. storočia a sprevádzalo ho dočasné i trvalé spustnutie značnej časti veľkostatkárskej pôdy (Brada a kol., 2014).

V období nástupu socializmu po roku 1950 v chotári Hrušova, na rozdiel od väčšiny územia Slovenska, nedošlo k typickej kolektivizácii poľnohospodárstva do jednotných roľníckych družstiev (JRD). Charakter poľnohospodárskej krajiny zdedený z medzivojnového obdobia sa udržal s malými zmenami ďalšie desaťročia. Zásadne sa zmenili vlastnícke práva k pôde. Roľníci nemohli (s výnimkou malých súkromných hospodárstiev) pôdu vlastniť, mohli ju len užívať. Istou, pre miestnych roľníkov prijateľnejšou náhradou JRD bol Zväz jednotlivito hospodáriacich roľníkov, ktorý v Hrušove fungoval v rokoch 1968 – 1979 (Brada a kol., 2014). Pričlenenie týchto miestnych jednotlivito

Obr. 3. Výrez mapy prvého vojenského mapovania Uhorska (1782 – 1784) – vľavo originál, vpravo interpretovaná mapa. Zdroj: Národný Geoportál SR (www.geoportal.gov.sk/sk/map)
Vysvetlivky: 1 – intravilán Hrušova, 2 – sídlo (laz), 3 – kalvária, 4 – lokálna cesta

Obr. 4. Dva výrezy mapy druhého vojenského mapovania Uhorska (1819 – 1869) s chotárnymi názvami identifikovateľnými v súčasnom katastrálnom území obce Hrušov. Zdroj: Národný Geoportál SR (www.geoportal.gov.sk/sk/map)

hospodáriaciach roľníkov k JRD vo Vinici v roku 1979 ukončilo etapu prakticky úplnej dominancie malých roľníkov v Hrušove. JRD zmenilo krajinu i spôsob ži-

vota v obci. Tam, kde to bolo výhodné, sa drobné polia sceľovali do veľkých blokov, ťažko prístupné polia v polohách s vyšším sklonom sa zalesňovali. Praktic-

ky všetko, čo sa dalo (riadenie, výroba, garážovanie a servis mechanizácie, ustajnenie dobytky), sa centralizovalo do výrobných dvorov. Lazy ako vysunuté body obhospodarovania krajiny prakticky stratili svoj význam, mnohé z nich postupne zanikli. Tieto procesy sa prejavili aj na štruktúre poľnohospodárskej krajiny.

Názov i hruška v znaku obce dokladujú, že pýchou Hrušova bolo ovocinárstvo, ktoré tu má stáročnú tradíciu. V roku 1949 bolo v chotári Hrušova evidovaných asi 12 500 ovocných stromov (Brada a kol., 2014), pričom v susednej Vinici s o štvrtinu väčším chotárom to bolo len asi 4 300 ovocných stromov. Ovocné stromy síce nepredstavovali rozlohou veľkú, ale svojím hospodárskym významom i percepčnou kvalitou neprehliadnuteľnú súčasť kultúrnej krajiny. Sadili sa v radoch na medziach, popri cestách, divo rastúce jedince rástli náhodne roztrúsené po celej obrábanej krajine. Pestovanie viniča v južnej, najnižšej časti chotára nemalo zásadný význam na hospodárstvo obce, Hrušov nebol nikdy vinohradníckou obcou.

Vývoj sídelnej kultúrnej krajiny a dopravnej siete na lazoch

Presné obdobie vzniku lazov nie je známe, predpokladá sa, že objekty na lazoch existovali už v stredoveku (Brada a kol. 2014), pravdepodobne to boli len sezónne hospodárske stavby. Botík (2014), ktorý vo svojom etnografickom výskume pracoval s fenoménom tzv. kolektívnej pamäti, uvádza, že podľa svedectiev pamätníkov najmenej desať hrušovských rodín postavilo hospodárske objekty mimo intravilánu obce a uvádza aj ich chotárne názvy. Mapa prvého vojenského mapovania habsburskej monarchie z 2. polovice 18. storočia zachytáva zárodok dnešnej KRO (obr. 3). Sú v nej zakreslené chotárne sídla a cesty vedúce k nim. Nie sú pomenované, ale podľa polohy korešpondujú s niektorými súčasnými lazmi. Niekoľko dodnes používaných chotárnych názvov sídel v extraviláne Hrušova však nachádzame na mape druhého vojenského mapovania z prvej polovice 19. storočia (obr. 4).

Bližšiu podobu súčasného systému laznického osídlenia možno datovať do obdobia po roku 1869, kedy tu po komasácii začali vznikať prvé stajne na letný chov dobytky (Botík, 2014), ktoré sa postupne menili na obytné stavby, umožňujúce celoročné bývanie.

Lazy boli osídľované autochtóнным obyvateľstvom (obyvateľmi Hrušova) na rozdiel od väčšiny hontianskych obcí, v ktorých zakladali lazy prišielci zo severnejších regiónov, prezývaní horniaci (Švecová, 1984). Väčšina Hrušovčanov takto mala postupne dve bývania – jedno v obci, druhé na lazoch. Toto tzv. dvojité (dvojrezidenčné) bývanie sa naplno rozvinulo počas prvej svetovej vojny, kedy muži boli

na fronte a starosť o gazdovanie pripadla na ženy a starších ľudí (Brada a kol., 2014). Bolo špecifické pre Hrušov, v okolitých obciach tento fenomén v takom rozsahu neexistoval. Dvojrezidenčnosť pretrvala prakticky celé minulé storočie a bezpochyby ovplyvnila aj charakter obhospodarovania poľnohospodárskej krajiny. Osídlenie lazov sa začalo výrazne znižovať už od 80. rokov minulého storočia (Botík, 2014). Počet osídlených lazov klesol zo 45 – 46 počas väčšiny trvania minulého storočia na 24 po roku 2011 (Botík, 2014). Pritom počet lokalít s domami mimo intravilánu obce (skupiny, resp. jednotlivé domy/objekty), identifikovaných na základe leteckých snímok, klesol v období 1950 – 2010 len minimálne (zo 125 na 117). Prirodzene, z leteckých snímok sa nedá určiť, koľko z nich má obytnú alebo rekreačnú funkciu, resp. aký podiel objektov je v neobývateľnom stave. Napriek odľahlosti od centra leží viac ako tretina lokalít s domami (36 %) v plošinovej časti chotára, ktorá pritom zaberá len o niečo viac ako štvrtinu jeho rozlohy (28 %), čo dokladuje príťažlivosť plochého, málo členitého reliéfu na lokalizovanie lazov. Popri priaznivom reliéfe plošín tu má význam aj nízka bariérovosť ciest spájajúcich lazy na plošine s intravilánom (Hanušín, Lacika, 2017a).

Tepnami každej, i lazníckej krajiny sú dopravné prepojenia, v KRO sú nimi výlučne cesty. Tvar cestnej siete v KRO je determinovaný prírodnými podmienkami a z nich vyplývajúceho rozloženia lazov. Podľa klasickej typizácie vzťahu roztratených sídel k jadrú (Sitár, 1967) je rozloženie lazov v strednej a severnej časti chotára Hrušova najbližšie k typu obce s lazmi územne rozmiestnenými na jednej strane jadra so zbernou cestou, v južnej časti v okolí jadra sú lazy rozmiestnené pomerne rovnomerne okolo jadra.

Určenie miery dostupnosti lazov vymedzujú tri základné parametre prístupových ciest (Hanušín, Lacika 2017a):

- vzdialenosť lazú od stredu Hrušova, ktorá je vyjadrená pomocou koeficientu predĺženia, ten je daný pomerom reálnej vzdialenosti lazú po lokálnych cestách a vzdušnej vzdialenosti lazú od stredu Hrušova (obr. 2);
- prevýšenie potrebné na prekonanie cesty laz – dedina dané výškovým profilom cesty, ktoré identifikuje súčasne početnosť lokálnych bariér na trase;
- kvalita ciest, vyjadrená škálou štyroch kategórií od asfaltových ciest cez neasfaltové spevnené cesty zjazdne štandardnými motorovými vozidlami, nespevnené alebo málo spevnené cesty zjazdne len terénnymi motorovými vozidlami až po spustené zarastajúce cesty a chodníky zdolateľné zvyčajne iba pešou chôdzou.

V chotári Hrušova je 65 km lokálnych ciest. Vzdialenosť laznických usadlostí od jadra sa pohybuje

v rozpätí od 0,4 do 5,8 km. Koeficient predĺženia kolíše od 1,14 po 2,21. Koeficient predĺženia pomáha identifikovať horizontálne bariéry v krajine, ktorým sa cesty musia vyhýbať. Čím je hodnota koeficienta vyššia, tým je väčší rozdiel medzi vzdušnou a pozemnou vzdialenosťou bodov a tým sa predpokladá vyššia bariérovosť. Bariéry v krajine majú však aj vertikálny rozmer, majú určitú výšku, ktorú musí cesta prekonávať. Paradoxne najvyššie výškové bariéry sú na hlavnej ceste vedúcej severojužným smerom približne v osi chotára. Nadmorská výška stredy dediny je 370 m, pritom až 163 lazníckych usadlostí leží vyššie. Najvyššie položené sú lazy v nadmorskej výške 490 až 510 m, 46 hrušovských lazníckych usadlostí leží v podobnej nadmorskej výške ako intravilán obce a trinásť usadlostí leží nižšie.

* * *

KRO napriek transformáciám, ktorými v posledných desaťročiach prechádza, stále predstavuje svojbytný a plošne neprehliadnuteľný typ krajiny slovenských Karpát. Spoznanie zákonitostí vzniku, fungovania a premien je zásadným predpokladom na udržateľný manažment a ochranu jej najhodnotnejších častí, ktoré sú významnou súčasťou kultúrneho dedičstva Slovenska.

Príspevok bol spracovaný v rámci riešenia projektu podporeného Vedeckou grantovou agentúrou MŠVVaŠ SR a SAV č. 2/0013/18 Hodnotenie transformácie prírodnej a sociálno-kultúrnej diverzity kultúrnej krajiny Slovenska (na príklade vybraných území).

Literatúra

- Botík, J.: Dvojrezidenčnosť ako dôsledok lazového osídlenia. Slovenský národopis, 1980, 28, 1, s. 78 – 83.
- Botík, J.: Hrušov a Hrušovčania. Hrušov: Obec Hrušov, 2014, 200 s.
- Brada, P., Brloš, J.: Tradičné staviteľstvo v Hrušove. Hrušov: Obec Hrušov, 2013, 288 s.
- Brada, P., Zrníková, K., Brloš, J.: Roľníctvo v Hrušove. Hrušov: Obec Hrušov, 2014, 334 s.
- Forman, R. T. T., Godron, M.: Krajinná ekológia. Praha: Academia, 1993, 584 s.
- Fowler, P. J.: Cultural Landscape: Great Concept, Pity about the Phrase. In: Kelly, R. (ed.): The Cultural Landscape. Planning for a Sustainable Partnership between People and Place London: ICOMOS-UK, 2001, p. 64 – 82.
- Hanušín, J., Lacika, J.: Transformácia historickej kultúrnej krajiny s rozptýleným osídlením (na príklade obce Hrušov, okres Veľký Krtíš). In: Ira, V., Hanušín, J. (eds): Premeny a ochrana historickej kultúrnej krajiny na Slovensku. Geographia Slovaca 33. Bratislava: Geografický ústav SAV, 2017a, s. 85 – 120.
- Hanušín, J., Lacika, J.: Vybrané environmentálne súvislosti zmien historickej lazníckej krajiny (na príklade obce Hrušov, okres Veľký Krtíš). Geografický časopis, 2017b, 70, 1, s. 57 – 77.
- Huba, M.: O niektorých otázkach genézy a súčasného stavu kopaničiarskeho osídlenia na území Slovenskej socialistickej republiky. Geografický časopis, 1989, 41, 2, s. 138 – 155.
- Huba, M.: O perspektívach kopaničiarskeho osídlenia a kopaničiarskej krajiny na území Slovenskej republiky. Geografický časopis, 1990, 42, 2, s. 113 – 130.
- Huba, M., Čuchor, J., Flamík, J., Gojdič, I., Hrubec, I., Kapusta, M., Krajčovič, R., Križan, L., Kubáček, J., Lukáčová, D., Mlynka, L., Pauliniová, Z., Podoba, J., Procházka, K., Slivka, M., Šimkovic, P., Urbánek, J.: Historické štruktúry krajiny. Bratislava: MV SZOPK, 1988, 62 s.
- Janšák, Š.: Príspevok k štúdiu osídlenia Slovenska. Obce a kopanice. Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti, 1929, 23, 3 – 4, s. 93 – 111.
- Konečný, V., Lexa, J., Planderová, E.: Stratigrafické členenie neovulkanitov stredného Slovenska. Západné Karpaty. Séria Geológia 9. Bratislava: Geologický ústav Dionýza Štúra, 1983, 202 s.
- Lacika, J., Hanušín, J.: Natural Aspects of the Development of the Landscape with Dispersed Settlement (Example of the Hrušov Village Cadastral Area). In: Svobodová, H. (ed.): Useful Geography: Transfer from Research to Practice. Proceedings of 25th Central European Conference. Brno: Masaryk University, 2018, p. 187 – 202.
- Lauko, V.: Vývoj a transformácia kopaničiarskeho osídlenia Myjavskej pahorkatiny. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica, 1985, 25, s. 35 – 52.
- Lukniš, M.: Kopaničiarske osídlenie v Gemeri. Slovenský národopis, 1980, 28, 1, s. 41 – 50.
- Mazúr, E., Lukniš, M.: Regionálne geomorfologické členenie SSR. Geografický časopis, 1978, 30, 2, s. 101 – 125.
- Munárriz, L. A.: The Cultural Landscape Concept. Revista de Antropología Iberoamericana, 2011, 6,1, p. 57 – 80.
- Omasta, Š.: Rozptýlené vidiecke osídlenie – socioekonomické a historické aspekty. Životné prostredie, 2011, 45, 1, s. 43 – 47.
- Petrovič, F.: Vývoj krajiny v oblasti štáloveho osídlenia Pohronského Inovca a Tribeča. Bratislava: Ústav krajinnej ekológie SAV, 2005, 209 s.
- Podolák, J.: Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku. Bratislava: ASCO Art & Science, 2008, 440 s.
- Sitár, E.: Kopaničiarske osídlenie na Slovensku. Vlastivedný časopis, 1967, 1, 9, s. 125 – 135.
- Spišiak, P.: Vývoj obyvateľstva v kopaničiarskom osídlení Slovenska. Geografické informácie, 1998, 5, s. 18 – 25.
- Špulerová, J., Štefunková, D., Dobrovodská, M., Izakovičová, Z., Kenderessy, P., Vlachovičová, M., Lieskovský, J., Piscová, V., Petrovič, F., Kanka, R., Bača, A., Barančoková, M., Bezák, P., Bezáková, M., Boltžiar, M., Mojses, M., Dubcová, M., Gajdoš, P., Gerhátovej, K., Izsóff, M., Kalivoda, H., Miklósová, V., Degro, M., Šatalová, B., Krištín, A., Dankaninová, L., Kalivodová, E., Majzlan, O., Mihál, I., Stašiov, S., Šolomeková, T., Ambros, M., Baláž, I., Halabuk, A.: Historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny Slovenska. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2017, 142 s.
- Švecová, S.: Názvoslovie lazového osídlenia v Honte. Slovenský národopis, 1979, 27, 1, s. 25 – 49.
- Švecová, S.: Lazy v 19. a 20. storočí. Vývoj roľníckych chotárných sídiel v oblasti Krupinskej planiny. Praha: Univerzita Karlova, 1984, 148 s.
- Švecová, S.: Lazy a lazníci. In: Botík, J. (ed.): Hont – tradície ľudovej kultúry. Martin: Osveta, 1988, s. 392 – 425.
- Verešík, J.: Vidiecke sídla. In: Plesník, P. a kol. (eds.): Slovensko – Lud 3, 1. časť, Bratislava: Obzor, 1974, s. 463 – 521.

RNDr. Ján Hanušín, CSc., hanusin@savba.sk
doc. RNDr. Ján Lacika, CSc., lacika@savba.sk
Geografický ústav Slovenskej akadémie vied, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava